

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ

Перша монографія про український народний анекдот спонукає до подальших студій

Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 268 с.

У складній системі сучасної культури «виживають» та мають перспективи розвитку ті жанри традиційного фольклору, що доступні та зрозумілі різним соціальним, етнічним, віково-статевим групам людей. До таких жанрів належить анекдот. Він сьогодні займає особливе місце у вербальній культурі: породжуючись у тих чи інших середовищах суспільства, легко виходить за їхні межі, має високі здатності до соціальної та національної універсализації, гнучкі творчі можливості до відтворення у різних комунікативних обставинах.

Це спонукає сучасних дослідників до уважного і різнопланового вивчення анекдоту. Помічено, що анекдот в новітні часи, крім традиційних побутово-розважальної та дидактичної функціональності, набуває здатності акумулювати і висловлювати у своєрідний спосіб загальні суспільно-політичні настрої народу. Анекдот визнано однією з форм народної опозиції до тоталітарних режимів ХХ ст.

Треба зазначити, що за часів радянського тоталітаризму анекдот належав до «неблагонадійної», забороненої творчості. Тільки за саму розповідь антирадянського анекдоту в часи репресій і терору можна було «заслужити» довголітнє позбавлення волі. Отож, у таких умовах у підрадянській Україні, як і в інших республіках тодішнього Союзу, збирати і досліджувати анекдоти було складно, навіть небезпечно. Тому не могло бути мови про тогочасні некон'юнктурні відповідні видання. Щоправда, певні напрацювання щодо антирадянського анекдоту здійснили дослідники на Заході. В українській фольклористиці після видання «Галицько-руських анекдотів» (1899) В. Гнатюка донині не маємо новішого наукового зводу текстів цього жанру належного рівня. Поодинокі спроби осмислення новітнього анекдоту в Україні почали з'являтися переважно в останнє десятиліття і мають здебільшого розвідковий, фрагментарний чи опосередкований характер¹.

На такому мало підготованому ґрунті вітчизняної науки у 2008 р. постала нова праця професора Р. Кирчіва «Етюди до студій над українським народним анекдотом» – перше в українській фольклористиці спеціальне монографічне дослідження цього непростого і особливого жанру народної творчості. Як кожна новаційна праця, вона не претендує на вичерпність і повноту всього предметного поля теми, а передусім накреслює низку важливих питань, які, за сподіванням автора, «збудять думку, зацікавлення і поведуть до поглиблено-го дослідницького опрацювання» (С. 11).

Робота складається зі «Вступу», чотирьох розділів: «I. Народний анекдот на шляху до визнання в українській фольклористиці»; «II. Народний анекдот у системі традиційно-побутової культури українців»; «III. Нові смисли і контексти побутового анекдоту»; «IV. По-

¹ Чорнопиский М. Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записках Сергія Єфремова: Монографія. – Львів, 2001; Кімакович І. Новітній український анекдот як виклик ХХІ століттю: до питання про сутність сучасних способів обміну інформацією // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 6. – С. 88–93; Лисюк Н. Фольклор як політична зброя // Слово і час. – 2005. – № 11. – С. 65–71; Харчишин О. Советська дійсність у фольклорі львів'ян. Нарис. – Львів, 2006; Гарасим Я. Політичні жанри фольклору (ідейний конструктивізм мелосу та естетика народної сатири) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 37. – Львів, 2006. – С. 124–129.

літичний анекдот» та «Післяслова». Таким чином пропонується структура послідовно вивчає «біографію» усього життя українського анекдоту від давнини до сучасності.

Р. Кирчів розгортає концепт І. Франка про анекдоти, як «дрібні твори», що «однак мають дуже велике культурно-історичне значення», підкреслюючи, що це судження особливо переконливо засвідчено досвідом анекдоту новітньої доби – ХХ ст., коли ці «дрібні твори» «яскраво засвітилися як носії і речники суспільно-політичної думки, позначені почуттями і настроями незадоволення, опозиції і протидії супроти несправедливостей і зла існуючого суспільного устрою» (С. 6). У вступі автор монографії виводить «особливо чільне місце» анекдоту в системі словесної творчості новітнього часу, великий масив якої був ідейно опозиційним до тоталітарної системи. Водночас побіжно дає критичну оцінку т.зв. «радянському фольклору»² як штучній конструкції «з цілком очевидними підробками і примітивними стилізаціями під народну творчість, явними авторськими складаннями та поверховими наслідуваннями» (С. 7). Учений наголошує на першочерговому завданні підготовки науково опрацьованого корпусу анекдотів з ХХ ст., на важливості зібрати політичні анекдоти з усіх доступних джерел, у тому числі передусім з живої пам'яті (С. 10).

Концептуально засадничим і, на нашу думку, найбільш продуманим і аргументованим є перший розділ «Народний анекдот на шляху до визнання в українській фольклористиці». У ньому на основі глибоких студій з історії української фольклористики та літературознавства автор накреслює місце анекдоту в широкому діахронному контексті побутування та дослідження народної сміхової прози. На початку дає визначення «анекдоту» як одного з жанрів фольклору: «Короткі, здебільшого однопіодичні гумористичні чи сатиричні усні оповідання з дотепною несподіваною розв'язкою». А також зазначає головні ознаки цього виду словесної культури («текстова короткість, ситуативність, тобто пов'язаність його сюжету з певними прозорими для слухача-читача побутовими реаліями, суспільно-політичними подіями, актуальними фактами й відомими особами. Третьою його чи не найвизначальнішою ознакою є сміховий ефект» – с. 12).

Далі Р. Кирчів вдається до витоків терміна «анекдот», його вживання на означення літературних обробок народних гуморесок, а також до давніших пластів фольклорної сміхової традиції українців, в якій «твори типу анекдоту були поширеним явищем», тільки називалися вони по-різному (С. 16). Зіставляючи анекдот із побутовою казкою, різновидами народних прозових гуморесок, підсумовує, що «народна традиція у сфері сміхової культури незмірно багатша і різноманітніша від того, що названо фольклорним анекдотом», останній «представляється як вужче, пізніше і термінологічно в багато-чому не адекватне їм явище» (С. 17). Помічено, що в народному вжитку слово «анекдот» з'явилося щойно у ХХ ст., очевидно, під впливом літературного анекдоту, преси та мовно-побутової практики міського й інтелігентського середовищ (С. 18).

Автор простежує певну неувагу до анекдоту як предмета української фольклористики навіть у другій половині ХІХ ст., що пояснює тогочасними (у дусі традиції шкільних поетик ХVІІІ ст.) підходами до трактування категорії «гумористичного» як культурно невисокого, профанного. Першим, хто порушив цю традицію, став І. Нечуй-Левицький, який у своєму нарисі «Українські гумористи і жартівники» (1890) «не тільки відзначив прикметність сміхової стихії для національного характеру українців, але й наголосив на важливій соціокультурній функціональності цієї особливості, яскраво показав її життєвість і дієвість» (С. 33).

Аж на зламі ХІХ–ХХ ст. відбувся прорив в українській фольклористиці стосовно осмислення народного анекдоту. У 1899 р. вийшов фундаментальний збірник «Галицько-руські анекдоти» В. Гнатюка (з уміщенням у ньому 700 зразками цього жанру, примітками до них, класифікацією матеріалу та ін.), а також – дослідження А. Пельтцера «Происхождение анекдотов в русской народной словесности» та М. Сумцова «Разыскания в области анекдотической литературы. Анекдоты о глухцах». Разом із засадничими висловлюваннями І. Франка, названі праці заклали добру основу в нашій фольклористиці для розвитку вчення про народний анекдот. «Але, – як зазначає Р. Кирчів, – впродовж майже цілого ХХ ст. з об'єктивних і суб'єктивних причин цього не сталося». Після короткого огляду публікацій цього періоду, серед яких автор звертає увагу на праці Г. Сухобрус, О. Дея, І. Кімакович, О. Стоколос-Варенчук (які, однак, вивчали традиційний анекдот, а не новітній), робить

² Цьому пласту творчості присвячена спеціальна праця Р. Кирчіва «Радянський фольклор» – реальність чи фікція?... // Народознавчі зошити. – 2004. – № 5–6. – С. 627–644.

«невтішний висновок про невеликий поступ у дослідженні анекдоту в українській фольклористиці за останній час і взагалі впродовж цілого століття» (С. 36). Правда, автору варто було б дещо ширше викласти власні рецензії щодо кандидатської дисертації та статей І. Кимакович³, яка в 1990-х рр. одноосібно розпочинала найновіший етап вивчення українського традиційного анекдоту.

Другий розділ узагальнює основні відомості про традиційні риси анекдоту в різних аспектах: його побутування (параграф «Стереотипи побутової задіяності анекдоту» – с. 44–48), змісту, сюжетики («Тематичний спектр українського народного анекдоту» – с. 49–62), етноестетики та етнопсихології («Анекдот як індикатор українського гумору», «Сміхова палітра українського народного гумору» – с. 62–78). Відзначимо цінні судження автора про українські етноментальні особливості, виражені в анекдоті: про змістовий селяноцентризм; про «незримо присутній пульсуючий позитивний морально-етичний стереотип, дія і вплив якого підсвідомо сприймається як антитеза висміюваному» (С. 69), про зображення «іногородців» та «ставлення до них з позиції не антагоністичної, не ворожої, а скоріше толерантної, забарвленої добродушним гумором й іронією» (С. 77). Такі зауваги, зроблені переважно на матеріалі записів ХІХ – початку ХХ ст., допомагають зрозуміти подальші тенденції та характер змін, що відбулися в жанрі анекдоту впродовж ХХ ст.

У третьому розділі Р. Кирчів пропонує і обґрунтовує класифікацію новітнього масиву анекдотів на побутові та політичні, зазначає, що «політизація» є найбільшою і найістотнішою особливістю українського народного анекдоту ХХ ст. На основі текстів, опублікованих, рукописних чи власноруч записаних, виводить «нові смисли і контексти» побутового анекдоту. Учений простежує у тематичному сегменті анекдотичного репертуару чимало традиційних рис і водночас модифікацій, зумовлених новими реаліями в умовах радянської дійсності (порушення й нівеляція ціннісного статусу сім'ї, традиційних устоїв у громаді, вихованні дітей, взаєминах батьків і дітей, чоловіка і жінки тощо). Автор звертає увагу на суттєве поповнення репертуару ХХ ст. побутовими сюжетами з позаселянського середовища. Зокрема, анекдотам інтелігентських середовищ присвячено окремий параграф (С. 107–115).

Цінні спостереження наведено в параграфах про «нові іпостасі традиційного «героя» і про «іноетногипси» (С. 100–107). Зокрема, вчений доречно звертає увагу на зміни в зображенні «іногородців» у новітніх анекдотах, наприклад: «Москаль – це не просто традиційний «служивий солдат», чиновник, аморальний, нечистий на руку, ласий на легку наживу ледар і баламут, а тип з виразно зазначеною психологією привілейованого чужинця, представника панівної нації, який вивисується над «іногородцями», особливо українцями» (С. 105). «Подібним чином змінився і образ єврея», – зазначає трохи далі Р. Кирчів. Заторгнуті питання, які автор лаконічно подав у невеликих параграфах, у майбутньому мають усі підстави стати предметом спеціальних досліджень, нових монографій. Деякі з них уже взяті до вивчення молодими дослідниками⁴, тому викладені в цій праці підходи професора Кирчіва слугуватимуть для них добрими орієнтирами.

Головна питома вага праці зосереджена на четвертому розділі «Політичний анекдот», що займає приблизно половину обсягу книги. Перед дослідником стояло непросте завдання: на основі досить обмежених доступних для аналізу текстів осмислити та лаконічно подати величезний пласт матеріалу за все ХХ ст. та аж до наших днів. За головне джерело Р. Кирчів бере вже відомі в науці, безперечно, дуже вагомі «Щоденники 1923–1929» академіка С. Єфремова⁵, а також доповнює їх текстами, опублікованими головню у збірниках анекдотів Ю. Семенка, В. Чемериса, Р. Дідулі⁶, а також із дорадянських часописів («Комар»,

³ Її кандидатська дисертація «Традиційний анекдот у контексті сміхових явищ української культури» (1996) та публікації: Сміхова культура: проблеми дослідження української традиції // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 1. – С. 48–53; Традиційний анекдот: виникнення терміна та його еволюція // Там само. – 1994. – № 5–6. – С. 45–52 та ін.

⁴ Наприклад, див.: Стоколос-Варенчук О. Християни і євреї у світлі уснословесної традиції // Народознавчі зошити. – Львів, 2003. – № 1–2. – С. 66–70; Сілецький Ю. Стереотип єврея в традиційному світогляді українців // Нове життя старих традицій / Матеріали міжнар. наук. конференції у рамках V Міжнародного фестивалю українського фольклору «Берегиня» / За ред. проф. В. Давидюка. – Луцьк, 2007. – С. 239–245.

⁵ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – Київ, 1997.

⁶ Старі галицькі анекдоти. Збірка перша. – Львів, 1990; Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору / Упор., передм. і прим. Ю. Семенка. – Львів, 1992 (перевид.: Нью Йорк, 1964); Українські анекдоти. Від козацьких часів по наші дні / Упор. В. Чемерис. – Львів, 1995; Галицькі анекдоти / Упоряд., ред. та передм. Р. Дідулі. – Львів, 2001.

«Зиз» та ін.), стрілецьких, повстанських видань та деяких інших джерел. Тут стає зрозумілою важливість уступної зауваги автора про першочергову потребу зібрати політичні анекдоти з «усіх доступних джерел», зокрема з архівів НКВС, КДБ (органів політичної поліції колишнього Союзу). Ця робота поки що ще чекає свого дослідника. Так само, як, за словами Р. Кирчіва, «ще чекає спеціального дослідження архівні матеріали судових розправ й адміністративних покарань за «антисовєтські анекдоти». Тут годі втриматися, щоб не навести дуже доречних ілюстрацій Р. Кирчіва, коли самі анекдоти підтверджують «такий свій кримінальний статус»:

- Хто це у вас сидить там і анекдоти придумує?
- Хто придумує, той і сидить!
- Вірменське радіо:
- Як створюються анекдоти?
- Сідають і творять.
- Ні, спершу творять, а сідають потім (С. 265).

На матеріалах С. Єфремова та інших джерелах Р. Кирчів простежив у новітньому анекдоті «виразну антибільшовицьку сатиричну спрямованість із майже документальною прив'язкою до реалій дійсності» (С. 144); «істотний поворот від традиційної селянської творчості до міської й словесної продукції інших позаселянських середовищ»; позначення «великим літературним впливом та мовно-стилістичною стихією різних соціокультурних та національних середовищ» (С. 168).

Твердою засадою монографії є україноцентриський, національний підхід до аналізу, намагання і вміння автора відстежувати етнічну своєрідність українського народного анекдоту, абстрагуватися від російських, краще розпрацьованих, але не завжди прикладних для українського матеріалу, методологій. Водночас Р. Кирчів об'єктивно визнає новітній анекдот в Україні, як «великою мірою продукт міжнаціональної творчості». Зокрема звертає увагу на російськомовну та суржикову форму анекдотичного репертуару, яку багато фіксував ще С. Єфремов. Професор Кирчів пояснює ці форми наслідком «приходу тих чи інших зразків із загальнорадянського обігового фонду та їх адаптації на українському ґрунті, так і власної творчості російськомовної частки населення України» (С. 168). Знову-таки у пропонуваній праці – це тільки начерки для подальших досліджень.

Хронологічно-тематичний огляд політичного анекдоту (від «ленініани» і «сталініади», часів Другої світової війни та сталінської деспотії, епохи Хрущова та Брежнєва, найновішої верстви – після розвалу СРСР) завершується матеріалами з часів Помаранчевої революції 2004 року, що відзначилася потужним фольклоротворчим «вибухом». Цей період, на нашу думку, заслуговує найприскіпливішої уваги дослідника політичного анекдоту, бо саме тоді дуже зримає увага на об'ємно були сфокусовані новітні тенденції у розвитку цього жанру в поєднанні рис традиційного фольклору та сучасної індивідуальної й колективної творчості. А загалом виклад матеріалу Р. Кирчіва, де аналітичні судження густо проілюстровані відповідними текстами анекдотів, створює чітке уявлення про змістові риси аналізованого репертуару, сприймає з великим інтересом не лише наукова, а й ширша читачька аудиторія.

Вагомим внеском Р. Кирчіва є його авторитетне ствердження своєю монографією в нашій науці того, що і традиційно-побутовий, і новітньо-політичний анекдот є продуктом етнічної спадщини, єдиним цілим, що вкладається в поняття «український народний анекдот». Учений слушно поправляє неточний припис політичних анекдотів до інтелігентського фольклору у статті Ю. Борева⁷, зазначивши: «Крізь лаконічність анекдотичного наративу виразно пробивається задіяність у його творенні різних соціальних станів, у тому числі й традиційного селянського. [...] До такого висновку дає підставу принаймні український матеріал» (С. 261).

Р. Кирчів не оминув і такого аспекту дослідження, як утрати і негативні привнесення в новітньому анекдоті. Їх він пояснює передусім тривалим тоталітарним «виїданням душі» в людині з усіма відповідними наслідками. У новітньому анекдоті людина зо-

⁷ Борева Ю. Интеллигентский фольклор // Этноэстетика и традиция. К 70-летию члена-корреспондента РАН Виктора Михайловича Гацака. – Москва, 2004. – С. 77.

бражена – недовірливою, настороженою, грубою, підступною, «загалом – у ній більше зла, ніж в героєві традиційного анекдоту, і гумор її більш гнівний, ніж добродушний» (С. 264). Крім утрат, зумовлених радянським режимом, варто, на нашу думку, говорити і про глобальні негатиї, що все більше заражують українську душу та шкідливо позначаються на сучасній словесності. Передусім ця словесність унаслідок потужних впливів т. зв. «масової культури» часто набуває грубих, неестетичних виявів, позначена девальвацією традиційних духовних цінностей, іноді з культивуванням альтернативних словесних форм, де немає обмежень для мовного цинізму і порнографії. Та, видно, тут, на зіткненні етнотрадиції та її транснаціональних субкультурних «антиподів», і пролягає та умовна межа, що відділяє фольклорну сферу анекдоту від його обширів як сучасного вербального явища.

На завершення значимо, що нова монографія професора Р. Кирчіва наскрізь пройнята світлими помислами вченого-народолоба, гуманіста та доброго наукового наставника, який своєю працею відкриває нові дослідницькі горизонти, спонукає до подальших студій.

Ольга ХАРЧИШИН

Підручна книга про духовність українців

Українська фольклористика. Словник-довідник /
Упоряд. і заг. редакція М. Чернопиского. –
Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 448 с.

У теперішній час тотальної глобалізації, уніфікації та космополітизму особливо гостро постала проблема збереження своєї національної самобутності. Беззастережно залучаючи до нашого святкового календаря день Валентина, 8 Березня, Хелюїн, перетворюючи українське весілля, що колись, за словами М. Грушевського, становило «unicum в світовім фольклорі», на уніфіковане дійство без будь-яких виразних національних ознак, ми до кінця не розуміємо реальної загрози невдовзі розчинитися в чужій культурі, втратити свою українську ідентичність.

Загальновідомо, що найповніше нашу ментальність репрезентує народна творчість, зокрема словесна, музична, традиційно-обрядова, яку ось уже третє століття досліджує спеціальна наука – фольклористика. До її становлення і розвитку доклали зусилля відомі історики, письменники, музиканти (М. Максимович, Я. Головацький, М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Ф. Колесса, В. Гнатюк, М. Лисенко, М. Леонтович та ін.). Як і кожна наука, уснословеснознавство впродовж тривалого часу свого існування надбало певний багаж, в якому навіть фахівцеві сьогодні потрібний, образно кажучи, своєрідний «путівник» для орієнтації у змісті, проблемах, напрямках розвитку, теоретичній і практичній сутності знань, здобутих людським генієм. Саме таке призначення має нещодавно виданий і представлений у межах XV Львівського книжкового форуму видавців словник-довідник «Українська фольклористика», що його упорядкував і зредагував доцент кафедри української фольклористики імені академіка Філарета Колесси ЛНУ ім. Івана Франка Михайло Чернопиский. До складу авторського колективу увійшло 42 українські фольклористи, серед яких члени Наукового Товариства імені Шевченка, наукові співробітники Інституту народознавства НАН України у Львові, викладачі кафедри української фольклористики імені академіка Філарета Колесси ЛНУ ім. Івана Франка, Волинського національного університету імені Лесі Українки. У шестистах статтях-гаслах лаконічно, сконденсовано і разом з тим науково виважено подано концептуальну, аналітичну інформацію з фольклористики, етнографії, етномузикології, культурології на трьох рівнях: історичному, теоретичному, функціональному.

Уміщений у довіднику матеріал можна поструктурувати на такі тематичні блоки: термінологія, жанри усної словесності і народної інструментальної музики, фольклорні поетичні та стилістичні засоби, головні школи, теорії, напрями у фольклористиці та етнології, етнографічні райони, українознавчі наукові центри й осередки, найгрунтовніші видання скарбів українського фольклору.